

ДІАЛЕКТИЗМИ ТА ЇХ МІСЦЕ В МОВНОМУ І МЕТАМОВНОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі роману «Століття Якова» В. Лиса)

У статті порушено одну з важливих мовознавчих проблем – використання діалектизмів у розмовному стилі літературної мови та стилі художньої літератури ХХІ ст., зокрема в романі В. Лиса «Століття Якова». Діалектизми західнополіського говору допомагають краще зрозуміти життя, побут, переживання героїв твору, ширше розкривають їхні характери, сприяють глибшому розумінню подій.

Ключові слова: діалектна мова, діалектизм, літературна мова, стиль художньої літератури, розмовний стиль

В статье обсуждается одна из важных языковедческих проблем – использование диалектизмов в разговорном стиле литературного языка и стиле художественной литературы ХХІ века, в частности в романе В. Лыса «Столетие Якова». Диалектизмы западнополесского говора помогают лучше понять жизнь, быт, переживания героев, шире раскрывают их характеры, способствуют более глубокому пониманию событий в романе.

Ключевые слова: диалектная речь, диалектизм, литературный язык, стиль художественной литературы, разговорный стиль.

This article violation of one of the most important linguistic issues – the use of dialect in the conversational style of language and literary style of fiction twenty-first century, particularly in the novel V. Lysa «Jacov Century». West polissya dialect better understand life, experiences heroes work, wider reveal their characters, contributing to a better understanding of events.

Key words: dialect language, dialectisms, literary language, style literature, conversational style.

Українська літературна мова протягом усіх історичних етапів перебувала у взаємодії з народними говорами, що виявлялося на різних структурних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному. Зміни в лексичному складі посідають особливе місце. Проте не всі функціональні стилі сучасної української літературної мови однаково податливі на поповнення діалектною лексикою. Передусім широко вона представлена в мові художньої літератури, у якій лексичні діалектизми проходять випробування на життєздатність, а потім уже стають або не стають надбанням літературної мови.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою проаналізувати функціонування діалектизмів у розмовному стилі літературної мови та їх стилетворчу роль у романі В. Лиса «Століття Якова».

Проблема входження діалектизмів у сучасну українську літературну мову та їх використання у художній мові цікавила і цікавить багатьох мовознавців, зокрема С. Бевзенка, П. Гриценка, Ф. Жилка, М. Жовто-брюха, Й. Дзендзелівського, Б. Кобилянського, П. Тимошенка, В. Чабаненка та ін.

Діалектизми загалом виконують три основні

функції: комунікативну, етнографічну і експресивно-виражальну.

Комунікативна функція діалектизмів прозоро виявляє себе у творчості письменників дожовтневого періоду. Полягає вона у тому, що письменник, вживаючи діалектні елементи рідного йому говору чи наріччя у мові персонажів і в авторській мові, свідомо чи несвідомо використовує їх замість слів літературної мови.

Етнографічну функцію виконують ті діалектизми (здебільшого лексичні), що передають певні відомості про матеріальну культуру жителів тієї чи іншої місцевості, про яких йдеться у творі.

Експресивно-виражальне значення мають діалектизми, які використовуються з метою типізації та індивідуалізації мови персонажів, щоб якнайглибше схарактеризувати реальну дійсність, відображену у творі.

З погляду теорії літературних мов, формування загальноновживаної літературної мови відбувається на основі певного територіального різновиду національної мови. Статус його детермінується екстралінгвальними, суспільними чинниками, зокрема роллю конкретної території в інтеграційних

процесах соціально-економічного і культурного розвитку нації. Мовно-інтеграційні процеси, визначальні для доби становлення літературної мови й утвердження її як одного із важливих засобів національної єдності, зумовлюють конкретно-історичну взаємодію діалектних різновидів національної мови. У різні історичні періоди активізуються процеси взаємодії літературної мови з діалектами. Питання взаємодії літературної мови і діалектів належить до важливих теоретичних і практичних питань функціонування літературної мови.

Місцевий діалект, будучи відгалуженням національної мови, поширений на обмеженій території. Він характеризується певною сукупністю діалектних явищ, відмінною від сукупності діалектних явищ іншого місцевого діалекту. Проте не можна думати, що діалектні явища одного діалекту повністю відрізняються від діалектних явищ іншого діалекту. Межі поширення діалектних явищ у говорах сучасної української мови звичайно не збігаються одна з одною, а найчастіше перехрещуються між собою. Проте на стиках місцевих діалектів скупчуються лінії поширення діалектних явищ (ізоглоси), створюючи ціле пасмо таких ліній, так зване «пасмо ізоглос», яке й відділяє один місцевий діалект від іншого.

На сучасному етапі розвитку національних мов, у тому числі й української, чіткої відокремленості сусідніх місцевих діалектів між собою не спостерігається. На пограниччі діалектів завжди виступає ширша чи вужча смуга перехідних говірок, що поєднують у собі діалектні риси обох сусідніх діалектів із перевагою рис одного з них. Така смуга перехідних говірок тягнеться, наприклад, на пограниччі між поліськими українськими і південно-східними діалектами.

Незважаючи на унормованість, українська літературна мова на сучасному етапі не перестає вбирати в себе лексичні елементи з народних говорів. У попередні періоди діалектні слова масово входили в літературну мову (безпосередньо з говорів або посередньо внаслідок взаємодії із західно-українським різновидом літературної мови). Внаслідок природного, стихійного входження в літературну мову лексичні діалектизми переважно сприймалися як звичайні, стилістично нейтральні слова. У наш час історія входження окремого діалектного слова в літературну мову і закріплення в ній у кожному випадку індивідуальні.

Кодифіковані норми літературної мови, або літературний стандарт, не залишаються незмінними. Народнорозмовний компонент літературної мови динамізується під впливом територіальних відмін національної мови. Опосередкований художньо-естетичною функцією мови, використанням народнорозмовних елементів у художніх текстах, територіальний різновид впливає на динаміку стильових норм, а також на загальнолітературну норму. До народнорозмовних джерел збагачення мови художньої літератури належать і діалектні різновиди національної мови. Зауважимо, що кваліфікацію лексики діалектного походження в

художніх творах XIX ст. не можна автоматично переносити на явища використання діалектизмів у художній прозі кінця XX – початку XXI ст., – сутність цих процесів відмінна.

Функціональне навантаження діалектизмів в українських художніх текстах XIX ст. було іншим порівняно з функціями діалектизмів у сучасних художніх творах. Через мовну практику майстрів художнього слова XIX ст. лексика діалектного походження утверджувалася як елемент лексичної норми літературної мови. Оскільки для зазначеного періоду розвитку літературної мови художній стиль був основою формування літературної норми і завдяки писемній практиці визначав цю норму, то й діалектизми становили неодмінну частину лексичної системи літературної мови на певному історичному зрізі її розвитку. Поширюючись у мові художньої літератури, діалектизми набували статусу наддіалектних явищ, зокрема регіональної, ареальної лексики. Останні поняття застосовуються до мовних одиниць, що характерні для комунікативної практики не лише мовців, носіїв окремих діалектів, а й для мовної практики представників ширших територій – певних регіонів.

У XX ст. феномен діалектизмів розглядають у зв'язку зі стильовим розгалуженням літературної мови, функціонуванням стильових норм. Діалектизми набувають статусу стилістичних засобів, що збагачують, урізноманітнюють не лише художній, а й розмовний стиль літературної мови. Останній формується у другій половині XX ст., який тісно пов'язаний з регіональними відмінами літературної мови, активно вбирає в себе лексичні, граматичні елементи територіальних діалектів, спричиняючи активний процес формування наддіалектних явищ.

Щодо української художньої прози початку XXI ст. було б некоректно говорити про стихійне використання діалектних джерел, оскільки соціальний статус української літературної мови змінюється порівняно з XIX-XX ст., отже, змінилося й співвідношення літературних і діалектних норм.

Можна навести багато прикладів як за, так і проти активного впровадження в літературну мову діалектизмів. Частково, правда, відповідь на це складне питання знаходимо в академічній граматиці «Сучасна українська літературна мова», де зазначено, що літературна мова і сучасні говори перебувають у тісному взаємозв'язку при виразному процесі, який все більше посилюється, входження літературної мови в говори. У тих випадках, коли лексичний діалектизм, зайшовши в літературну мову, відповідає потребам виразу думки, потребам спілкування, – він перестає бути діалектизмом, здобуває собі місце в словнику літературної мови і збагачує його [3].

Схожі думки з цього питання висловлював і М. Рильський, який усе своє творче і наукове життя присвятив вивченню, збагаченню скарбниці рідної мови. В одній зі статей він зазначає, що «... збагачення мови йде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів, неологізмів, а

й шляхом переосмислення слів давніх, і шляхом умілого й доречного використання влучних і зрозумілих діалектизмів» [2, с. 71].

Загалом діалектизми в художньому тексті бувають виправданими тільки тоді, коли вони, по-перше, необхідні для кращої характеристики зображуваних осіб, сцен, подій; по-друге, з контексту зрозумілі читацьким масам, тобто нічим не затемнюють змісту твору; по-третє, вживаються з почуттям міри, отже, кількісно і якісно не порушують художньо-естетичних вимог твору. Введення діалектних форм у художнє мовлення – один із показників культури письма автора. Вдале поєднання книжно-літературного і розмовно-територіального мовлення свідчать про високу культуру художнього стилю, про вміння автора користуватися всіма багатствами нашої мови.

Діалектизми у романі В. Лиса «Століття Якова» – це не випадковість, а скоріше закономірність мовного процесу. Письменник, зростаючи в певному мовному середовищі, несе у творі мовний колорит своєї місцевості.

Від роману віє чарами неповторності, самобутнім західнополіським колоритом. Автор вводить читача в місцевий побут жителів Полісся. Тут вирують народні звичаї, лунає місцева говірка. В. Лис уміло вплітає в тканину твору місцеві назви широковідомих чи локальних реалій, його характерна оповідь ґрунтується на особливому синтаксисі та ритмомелодії фрази. Усе це творить високу поезію слова, гармонію загальновідомого й нового для читачів. І хоча у романі В. Лиса велика кількість діалектної лексики, однак вона не створює бар'єра для сприйняття оповіді. Діалектні елементи вводяться у художній твір у спеціальних контекстах або ж використовуються такі діалектизми, які структурно близькі до загальноживаних нормативних лексем. Наприклад: «*Одвертається од вікна, за стіл поспішно зновика сідає*» [1, с. 13], «*Тоді, як пішла Федотиха, видавав Яків не своєї, начеб засидженими ногами з-за хати, матері в поділ ткнувся, чого вже давно не робив, бо політок як-не-як*» [1, с. 23], «*Кілько ж літ цій дівчинці?*» [1, с. 28], «*Олька посабанила, побушувала*» [1, с. 59], «*Але до Млинища, віддаленого кутка, славного своїми величезними вибоїнами і баюрами на вулицях (баюри висихали хіба за найбільшої тривалої спеки) ніяка машина не добиралася*» [1, с. 107]. У наведених прикладах не лише окремі виразні діалектизми (*політок, посабанила, баюри*), а й близькі до літературно-нормативних лексеми (*зновика* замість *знову*, *кілько* замість *скільки*) увиразнюють оповідь автора чи мову персонажів. Діалектні лексеми зупиняють на собі увагу читача, змушують заглибитися і в мову твору, і в змальований навколишній світ.

Часто говіркові лексеми позначають специфічні місцеві реалії, розширюючи уявлення читача про умови життя, побут поліщуків: «*Взамін розкішного життя вона отримала курну поліську хату, у якій не прийнято було відчиняти вікна, втім, вони й не могли відчинятися, ці двоє підсліпуватих віконець,*

бо вважалося, що «свіжак», тобто свіже повітря, заходить, коли відчиняють двері, а вікна до відчиняння й не були пристосовані... їжею були кисле й свіжовидосне молоко (в кого були корови), зрідка шкварки, себто печене сало, хліб, вмочений у тук, сало сире, ще рідше – яєчня, а найчастіше – картопля з рослинною олією, картопля з олією, в якій у сільській крамниці зберігалися оселедці, яку купували загоренські бідняки, картопля з цибулею й картопля, яку просто вмочали у сіль... Улюбленою ж стравою цих селян на свята була гомачка – сметана, перемішана з виробленим у гладиках сиром. На пані, яка вирішила жити з простим поліщуком, ходили дивитися, мов на якусь диво» [1, с. 127-128].

За походженням діалектні елементи різноманітні. Вони відбивають живі й різнопланові контакти жителів Західного Полісся із сусідніми народами, засвідчують збереження в говірках багатьох архаїчних слів, форм, синтаксичних конструкцій. Поєднання різних за походженням діалектизмів створило неповторну чарівність індивідуального стилю В. Лиса: «*Яків не знав, що робити: кликати міліцію, бігти (де там бігти, дибати) по фершалку? Ци й дохтурку? Покликати сусідів? Чи лишити це лихе потороччя – хай здихає, як не тепер, то в четвер, все їдно не живець на цьому світі*» [1, с. 16], «*Али в нашій родині ніхто ніколи не йшов проти батька ци матері. Ніхто*» [1, с. 29], «*У другий після початку вуйни вівторок в село вернувся геть обірваний, з великим синцем під оком Тиміш*» [1, с. 147], «*Хоч Олька попередила – я сама навідаюся і к'яти положу, все, як годиться. Не, захитав Яків головою, і не проси*» [1, с. 190], «*Те, що в хаті побачив, з пам'яті ніколи не зітреться*» [1, с. 193].

Неповторного колориту мові твору надають і специфічні синтаксичні конструкції, характерні для розмовно-побутового мовлення поліщуків. Це, наприклад, наявність вигуків: «*Ет, старий, про що думаєш?*» [1, с. 12], «*Йо-йо, хіба на руку спертися*» [1, с. 12], «*Чи було б сили по дохтурку побігти? Побігти... Гой...*» [1, с. 52], «*Бо ж уже Улянка у Вергунів штири літа як жила. Ци четвертий, гой же, як час летить*» [1, с. 106], «*Яків спершу розсердився на жінку, а потім рукою махнув – ет, як хочеться, то й посміятися мона*» [1, с. 148].

Щоб відбити місцевий колорит говірки, зовсім не обов'язково авторові її копіювати. Варто лише ввести в мову окремі деталі. Такою деталлю в аналізованому творі є скорочена форма слів *тра*, *тре* (треба), і *мо* (може). Наприклад: «*І жити йому не тра'ю*» [1, с. 16], «*Ну, ляхи, мо', й вернуться, а наші – не*» [1, с. 35], «*І Олька, сучка-пасучка, не йде, якби, мо', й зусім загнувся, то тидень пролежав би, доки хтось не знайшов би. А мо', й більше...* А як Оленка здиміла, поїхала, напала враз: *то ви-те винні, таточку, не тре' було відпускати*» [1, с. 92].

Підсумовуючи, наголосимо, що територіальні діалектизми вживаються в художніх творах, яким вони надають місцевого колориту, служать засобом

правдивого змалювання пейзажів, характеру персонажів, особливостей їх мовлення. Досить часто лексичні діалектизми вживають у мові художньої літератури як синоніми до наявних у літературній мові слів. Вдало застосовані письменниками діалектизми стають важливим засобом стилістичного увиразнення і збагачення літературної мови. Більш чи менш вдале введення лексичного діалектизму у мову художньої літератури завжди залежить від таланту письменника, від його мовної майстерності. Наприклад: *Той похід на могилки Яків робив кожнісінького року за два тидні до року нового. І тепер мусив зробити. Хоч Ольга попередила – я сама навідаюся і к'яти положу, все, як годиться. Не, захитав Яків головою, і не проси. Я мушу, ти же знаєш. Ольга теє знала, як те, що є моменти, у яких батька не перепреш, хоч кілля на голові*

теши, хоч до одвірка прив'язуй. Добре вже, згодилася. Завтра Гандрій одвезе вас на могилки своєю машиною. А самі ж не здумайте, ні ногою, бо, присяй-бо, тоді до вас нігди не вступлю, хоть би й умирили. І не обмию, й ни заплачу, як будити такії вредні [1, с. 190].

Отже, сучасні художні прозові тексти виявляють різноманітні шляхи пізнання діалектного слова. Мова художньої літератури не конгруентна літературній мові, оскільки в ній можуть використовуватися й позалітературні мовні засоби художнього зображення навколишньої дійсності. Введення майстрами пера діалектних слів у канву художнього твору сприяє ознайомленню широкого кола читачів з вузькодіалектними лексемами, нерідко спричинюючи їх входження до загальнонародної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лис В. С. Століття Якова : [роман] / В. С. Лис. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. – 240 с.
2. Рильський М. Як парость виноградної лози / Максим Рильський. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 71.
3. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.

© Спанатій Л. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 05.04.2013 р.

СПАНАТІЙ Любов Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та лінгводидактики Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: українська діалектологія, діалектна лексикографія, зокрема лексичні особливості говірок Бузько-інгульського межиріччя.